

Володимир Ричка

«Безпричинна» війна Ярослава Мудрого

Культурна політика Ярослава Володимировича (Мудрого), зокрема, поширення грамотності та символізм у градобудівництві, засвідчує беззастережну відданість київського князя візантійським джерелам християнської віри. Не тільки в самому Києві, а й по інших містах князь, за свідченням літопису, охоче ставив церкви, настановляючи до них попів: «и оумножишася прозвутери . и людье хрѣтъяньстѣи и радовашеса Йрославъ . вида многи цркви и люди крѣтньи»¹.

Грецька мова в часи володарювання Ярослава Мудрого була на Русі у великій пошані. Про це свідчать численні артефакти. Помічено, наприклад, що «монети, карбовані Володимиром, Святополком та Ярославом, супроводжувалися легендою слов'янською мовою. Але від середини XI століття на печатках князів і церковних ієрархів з'являються грецькі написи. Саме грецька писемність призначалася для публічного її представлення, громадські будівлі зводилися у візантійському стилі, під опікою візантійських майстрів, і позначені явними символічними ознаками візантійського духу. Можливо, грецька мова використовувалася під час богослужінь у храмі Святої Софії»². Всі написи у ньому, як, ймовірно, і в інших збудованих Ярославом у Києві церквах, виконано гречизною. Згадаймо, що фасад поновленої за його володарювання у Києві Десятинної церкви прикрашав частково реконструйований грецький напис біблійного провіщення: «[...] Я Альфа і Омега [...]».

Візантійські літургійні книги складали основу книжкових зібрань церков і монастирів Київської Русі. Їх стандартним набором були тексти, призначені для служб, та настанови щодо того, як цими текстами слід користуватися. Літургійні тексти, за спостереженнями фахівців, «містять у собі лапідарні елементи двох рівнів: незмінну частину богослужіння, тобто основний, незмінний устав церковних служб і молитв, які міняються відповідно до свята або дня календаря. Незмінні елементи містяться в Євхології, або Молитвослові (у давньоруській практиці вони відповідають двом книгам — Служебнику і Требнику), який включає молитви і ектенії і призначені для

1 ПСРЛ 2: 141.

2 Франклин С., Шепард Д. *Начало Руси 750–1200*. Санкт-Петербург, 2000, 309.

священника, що відправляє церковну службу, і диякона, і в Часослові (книзі годин, тобто служб добового кола). Набір молитов рухомого циклу, так чи інакше пов'язаних з Великоднем, знаходиться в трьох книгах: Тріоді Пісній, Тріоді Цвітній, для періоду Великодня та П'ятидесятниці та Октоїху, що використовується по неділях та буднях протягом року. Фіксований цикл молитов для поминання святих і церковних свят, які припадають на 365 днів календаря, знаходиться (по тому на місяць) у дванадцятитомній Мінеї. Уривки Нового Завіту, включені в обидва цикли, можна знайти у двох книгах: Апостолі та Євангелії. Уривки зі Старого Завіту, які тепер читаються лише під час служб добового кола, були включені до Мінеї та Тріоді. Типикон чи Устав є зведенням, яке упорядковує використання цих книг відповідно до свят і годин церковного року»³. Отже, книга була невід'ємною частиною церковної служби, її поетичним обрамленням й джерелом обрядової інтерпретації.

На тлі такої відверто, сказати б, візантинofільської культурної політики Ярослава Володимировича видається вкрай дивним і несподіваним його рішення розв'язати у самий розпал будівництва величного храму Святої Софії у Києві війну з Візантією.

Про організований Ярославом воєнний похід «на греків» сповіщає *Повість временних літ* під 1043 р.: «Посла Ярослав сына своего Володимера на Грѣкы и вда ему вои много»⁴. Київський літописець не обмовився про причини, що змусили Ярослава розпочати війну з імперією. Візантійський хроніст Іоанн Скіліца стверджував, що приводом до конфлікту стала сварка, що спалахнула на константинопольському ринку, в якій було зарізано якогось знатного «скіфа». Більшу обізнаність демонструє вчений імператорський радник Михаїл Пселл. Але й він, у своєму складеному у 1061–1063 рр. літературному творі, назвав напад Русі 1043 р. «безпричинною війною». У розповіді про хід цієї війни, сучасником і свідком перебігу якої він був, автор свідчив:

Це варварське плем'я весь час вирує злістю і ненавистю до Ромейської держави і, безперервно вигадуючи то одне, то інше, шукає приводу для війни з нами [...] Вони знову згадали про свою стару ворожнечу до нас і стали помалу готуватися до майбутніх війн.

Коли ж після недовгого правління помер імператор Роман і влада перейшла до царя Михаїла,

варвари спорядили проти нього військо; обравши морський шлях, вони нарубали десь у глибині своєї країни ліс, витесали човни, маленькі й великі, і поступово, зробивши все в таємниці, зібрали великий флот і готові були рушити на Михаїла. Поки все це відбувалося і війна тільки загрожувала нам, не дочекавшись появи росів, попросився з життям і цей цар, не встигнувши як слід утвердитися в

3 Тафт Р. Ф. *Византийский церковный обряд*. Санкт-Петербург, 2000, 17–18.

4 *ПСРЛ* 2: 142.

імператорському палаці. Його владу успадкував Костянтин, і варвари, хоч і не могли ні в чому дорікнути новому цареві, пішли на нього війною без жодного приводу, щоб тільки приготування їх не виявилось марним. Такою була безпричинна причина їхнього походу⁵.

З цього опису довідуємося про те, що Русь давно і серйозно готувалася до війни. До участі у цій морській експедиції було залучено близько 25 кораблів варязьких найманців, набраних у Середній Швеції⁶. Очолив десятитисячне військо старший син Ярослава, новгородський князь Володимир. Йому у поміч батько приставив досвідченого воєводу Вишату: «а воевоство поручи Вышатѣ отцю Яневу»⁷. Янь Вишатич був, як засвідчує літописна стаття 1106 р., інформатором автора *Повісті временних літ*. Із його слів, очевидно, і була складена оповідь про катастрофу, що спіткала київський флот і все військо, полонення і осліплення частини учасників цього походу включно з воєводою Вишатою:

и поиде Володимиръ на Цѣрюгра^а в лодьахъ . и придоша в Дунаи . и ѿ Дунаа поидоша къ Цѣрюгра^а . и бы^с буря велика . и разби кораблѣ Руси . и княжь корабль разби вѣтръ . и вша княза в корабли Иванъ Творимирича воєводи . Ирславла . прочии вои Володимирѣ . вывержени быша брегъ . числомъ $\times s$. и хотаче поити в Русь . и не иде с ними никто же ѿ дрижины княжа . и рече Вышата . азъ поиду с ними и высѣде ис корабла к нимъ . рекъ аще живъ буду то с ними аще ли погибну^т с дружиною и поидоша хоче^т в Русь . и бы^с вѣсть Грѣкомъ . аки избило море Русь . и пославъ цѣрь именовъ . Мономахъ . по Руси владѣи . дѣ . Володимеръ же видивъ аки идуть . по нихъ . вспативса . изби владии Грѣчкия . и възвратиса в Русь . сѣсѣдавшиса в кораблѣ своѣ⁸ .

Вишату схопили разом з викинутими на берег воїнами, привели до Царгорода і багатьох осліпили. А по трьох літах, за свідченням літопису, Вишата був відпущений в Русь до Ярослава.

Вишаті було про що розказати киянам. Не бракувало вражень і Михаїлу Пселлу. У своєму розлогіму описі цієї війни він згадував «незліченну» кількість руських кораблів, що таємно прорвалися в Пропонтиду й звідусіль оточили візантійську столицю. Роси, за його словами,

перш за все запропонували нам мир, якщо ми погодимося заплатити за нього великий викуп, назвали при цьому і ціну: по тисячі статерів на судно з умовою, щоб відраховувалися ці гроші не інакше, як на одному з їхніх кораблів. Вони придумали таке, чи вважаючи, що в нас течуть якісь золотоносні джерела, чи тому, що в будь-якому разі мали намір битися і спеціально виставляли нездійсненні умови, шукаючи пристойний привід для війни. Тому, коли послів не удостоїли жодної відповіді, варвари згуртувалися та спорядилися до битви; вони настільки покладалися на свої сили, що розраховували захопити місто з усіма його жителями.

5 Псєлл М. *Хронография. Краткая история*. Санкт-Петербург, 2003, 95–96.

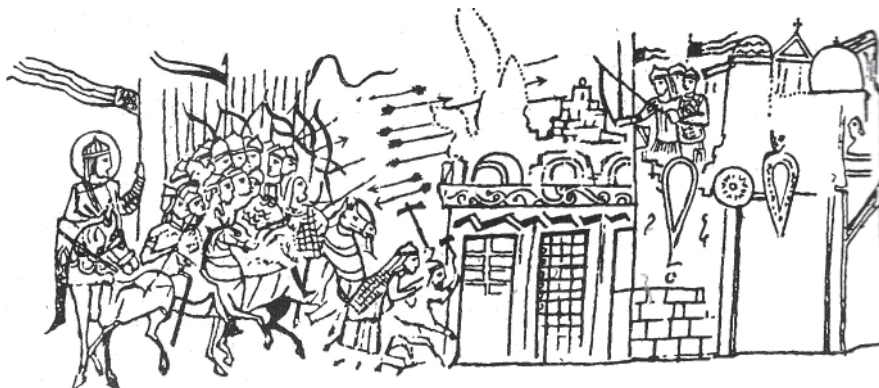
6 Андрощук Ф. *Гаральд Суворий — останній вікінг*. Київ, 2020, 87.

7 *ПСРЛ* 2: 154.

8 *ПСРЛ* 2: 142.

Морський похід Володимира Ярославича на Константинополь.
 Мініатюра Радзивілівського літопису.

Облога Константинополя полчищами варварів
Візантійська мініатюра (прорис).

Візантійський хроніст продовжує,

Морські сили ромеїв були у той час невеликі, а вогненосні судна, розкидані по прибережних водах, у різних місцях стерегли наші кордони. Самодержець стягнув в одне місце залишки колишнього флоту, з'єднав їх разом, зібрав вантажні судна, спорядив кілька трієр, посадив на них досвідчених воїнів, удосталь забезпечив кораблі рідким вогнем і розташував їх у протилежній гавані навпроти варварських синів. На початку ночі він прибув на кораблі у цю гавань й урочисто оголосив варварам морську битву і на світанку вишукував кораблі в бойовий порядок. Зі свого боку варвари, вдавши ніби покинули стоянку та табір, вийшли з протилежної нам гавані, пішли на значну відстань від берега, вишикували всі кораблі в одну лінію, перегородили море від однієї гавані до іншої і, таким чином, могли вже й на нас напасти, і наш напад відбити. І не було серед нас людини, що дивилася на те, що відбувалося, без найсильнішого душевного занепокоєння. Сам я, стоячи біля самодержця (він сидів на пагорбі, що схилом спускався до моря), здалеку спостерігав за подіями.

Так розташувалися супротивники, але ні ті, ні інші бою не починали, і обидві сторони стояли без руху зімкнутим строєм. Пройшла вже більша частина дня, коли цар, подавши сигнал, наказав двом нашим великим суднам потихеньку просуватися до варварських човнів; ті легко й струнко попливли вперед, списоносці та металники каміння здійняли на їхніх палубах бойовий клич, металники вогню зайняли свої місця і приготувалися діяти. Але в цей час безліч варварських човнів, відокремившись від решти флоту, швидким ходом спрямувалося до наших суден. Потім варвари розділилися, оточили з усіх боків кожна з трієр і почали знизу піками дрявити ромейські кораблі; наші в цей час зверху закидали їх камінням та списами. Коли ж у ворога полетів і вогонь, що палив очі, одні варвари кинулися в море, щоб плисти до своїх, інші зовсім зневірилися і не могли придумати, як врятуватися.

У цей момент був другий сигнал, і в море вийшло безліч трієр, а разом з ними й інші судна, одні позаду, інші поряд. Тут уже наші підбадьорилися, а вороги з жахом застигли на місці. Коли трієри перетнули море і опинилися біля самих човнів, варварський лад розсипався, ланцюг розірвався, деякі кораблі зухвало залишили-

ся на місці, але більшість їх втекла. Тут раптом сонце притягло до себе знизу туман і, коли горизонт очистився, знявся сильний східний вітер і розбурхане хвилями море погнало водяні вали на варварів. Хвилі, що здибалися, накрили відразу одні кораблі, інші ж довго ще тягли морем і потім кинули на скелі і на крутий берег; за деякими з них кинулися наші трієри, одні човни вони пустили під воду разом з командою, а інші продірявили і напівзатопленими доставили до найближчого берега воїни з трієр. І влаштували тоді варварам справжнє кровопускання, здавалося, ніби потік крові, що вилився з річок, пофарбував море⁹.

Що ж підштовхнуло Ярослава скубнути за пір'я візантійського орла?

Для такого відчайдушного кроку у київського князя мусили бути дуже поважні мотиви. Вони були сховані не в економічній чи політичній площині, а в психологічній. Як проникливо зауважив свого часу О. П. Толочко,

Русь була найбільшим здобутком візантійської дипломатії й місіонерства. Константинополь, проте, так ніколи по-справжньому й не оцінив цього дарунку долі. Русь стояла надзвичайно низько в світовій візантійській ієрархії. Руська митрополія, найбільша в східнохристиянському світі, губилася в довгому списку митрополій константинопольського патріархату, а володар Русі перебував десь у третьому чи четвертому розряді князів, на одному щаблі з монархами Албанії чи дрібними кавказькими князками. [...] князь бажав, щоб його сприймали серйозно у місті, котре для нього було мірилом і джерелом усіх чеснот. Похід 1043 р. мав нагадати імператорові про існування в Києві «такого собі Ярослава Володимировича» й був радше ображеною реакцією на неухважність Візантії, ніж захистом від її надмірної уваги¹⁰.

Для візантійців же здавалося природним і безперечним, що допустимим є існування лише однієї імперії, як і переконання в тому, що може існувати лише одна істинна християнська Церква.

Візантійська імперія була втіленням світової влади. Політична незалежність інших країн, однак, не мала на увазі рівність з імперією. Візантійська імперія як єдина законна імперія на землі займала вище становище, ніж решта країн, навіть якщо вони мали політичну незалежність і поступово ставали могутнішими, ніж сама імперія. Правителі незалежних держав тогочасного світу тривалий час визнавали цю уявну перевагу візантійського імператора. Визнавали вони й візантійську систему ієрархії, в рамках якої деякі з них займали високе становище, а інші — низьке. Київська Русь була частиною цієї складної ієрархічної системи держав, на вершині якої стояв візантійський правитель — імператор і глава християнського світу.

Форми звернень, які імператор використовував у спілкуванні з іноземними правителями, цитуються у книзі *Про церемонії візантійського двору* Константина VII і дають уявлення про складність візантійської системи ієрархії держав: деякі із їхніх володарів удостоювалися почесніших титулів,

9 Псєлл М. *Хронографія. Краткая история*, 97–99.

10 Толочко О. П., Толочко П. П. *Київська Русь*. Київ, 1998, 160.

ніж інші, до деяких застосовувалися пишніші звернення, а до деяких простіші; дехто отримував один епітет до імені, хтось — два або навіть три, або й жодного. Крім того, деякі правителі називалися «друзями» імператора, що, на думку Г. О. Острогорського, є посиланням на звання «amicus principis». Під час правління Костянтина VII правителі Єгипту та Індії мали цей титул. Ще більшою відзнакою для іноземного правителя було звання «духовного родича» імператора. Наприклад, правителі Болгарії, Великої Вірменії та Аланії називалися «синами» імператора. Нарешті, на вищому рівні стояли німецькі і французькі королі, які мали ім'я «братів» імператора¹¹. Пожаданою для київського князя честю було очікуване від візантійського імператорського дому визнання його духовним родичем імператора.

Виклик Ярослава не був запереченням самого принципу цієї ієрархічної системи, а боротьбою за вищу позицію в її рамках. Через три роки після походу Русі на Візантію добросусідські відносини між ними були відновлені. Укладену 1046 р. угоду було зміцнено шлюбом Ярославового сина Всеволода з донькою візантійського імператора Константина IX Мономаха (1042–1055) Марією. Володимир Ярославич, здається, також повернувся в Новгород не без візантійських дарів.

У 1045 р. ним було закладено церкву святої Софії. Впродовж наступних п'яти років, приведені Володимиром візантійські майстри, які закінчували будівельні роботи у Києві, звели на півночі Русі ще один дивовижний храм, який і донині милує око довершеністю своїх форм. Як і в Києві, його було присвячено свягій Софії — Премудрості Божій. Сучасні дослідники доводять, що у своєму нинішньому вигляді храм зберіг свої початкові, характерні для традицій київського зодчества, риси¹². Нинішня топографічна схема Софійського храму у Новгороді відповідає плану будівництва середини XI ст. Винятком є лише боковий вівтар Іоакима і Анни, що отримав свій сучасний вигляд у XVI ст. Новгородський Софійський собор є п'ятинавим храмом, три центральні нави якого на сході завершуються півколами апсид: центральна відповідає головному вівтарю, північна і південна відповідно — жертovníку та дияконнику. До основного масиву будівлі із трьох сторін примикають галереї. У галереях були додаткові вівтарі, які перетворювали відповідні цим вівтарям компартименти галерей на придільні церкви. Південна (Мартирійська або Золота паперть) у своєму східному членуванні включає придільну церкву Різдва Богородиці, а в західному — приміщення ризниці. Північна галерея (Богословська) у східному членуванні включає придільну церкву Іоанна Богослова. Західна галерея (Корсунська паперть) розташована між західним

11 Острогорский Г. А. Византийский император и иерархическое мироустройство, *Русско-византийский вестник: научный журнал*, 1 (2018), 23.

12 Комеч А. И. *Древнерусское зодчество конца X — начала XII в.* Москва, 1987, 237–254; Вагнер Г. К. *Искусство мыслить в камне: (опыт функциональной типологии памятников древнерусской архитектуры)*. Москва, 1990, 42–43.

Рівноапостольна імператриця Олена. Фреска Софійського собору в Новгороді
Друга половина XI ст.

членуванням північної галереї та сходовою вежею (приміщення останньої розташоване між Корсунською папертю та ризницею). Придільні церкви Різдва Богородиці та Іоанна Богослова на східному фасаді собору мають півкруглі завершення — апсиди¹³. Храм був вишукано оздоблений фресковими розписами, прикрашений дорогоцінним церковним начинням та реліквіями.

Походження однієї з них — так званих «Корсунських» воріт місцева традиція пов'язала з іменем Ярослава Мудрого. За переказами, ці коштовні двері князь подарував Новгороду в день освячення Софійського собору. Вважається, що вони були виготовлені візантійськими майстрами ще у другій половині VIII — на початку IX ст. й вивезені до Києва із кримського Херсона (Корсуня) хрестителем Русі Володимиром Великим¹⁴. «Корсунськими» називали у середньовічному Новгороді й цілий ряд інших культових реліквій. Такими є, зокрема, згадувані у джерелах «*корсунські*» дзвони «у святого Спаса на Хутыни в монастырѣ» та «святія иконы чудотворныя Корсунския, письма Греческих живописцев»¹⁵. Звістки новгородського літописання 1299 і 1450 рр. про «*Корсунські*» ворота, очевидно, є пізнішою інтерполяцією: немеркнуча у віках слава Корсуня як джерела віри та християнських святинь повинна була засвідчити однакову з Києвом спадкоємність Новгороду та його право на роль другої сакральної столиці Русі. За свідченням австрійського дипломата Сигизмунда Герберштейна, який побував у Новгороді у 1517 році, місцеві легенди приписують новгородцям участь у Кримському поході київського князя Володимира, семирічну облогу Корсуня і вивізнення з упокореного буцімто ними міста, захоплених у ньому «трофеїв віри» — мідних воріт та великого дзвону¹⁶. Тепер ми знаємо, що «Корсунські» ворота були виготовлені у другій половині 1153 — на початку 1154 рр. на замовлення магдебурзького єпископа Фрідріха фон Веттіна і призначалися для щойно збудованого кафедрального собору Успіння Пріснодіви Марії у польському Плоцьку. У Новгороді вони з'явилися тільки в останній чверті XV століття¹⁷. З цими реаліями не хотіла змиритися народна легенда. Крила їй давали пригадування візантійських походів Володимира Святославича та Ярослава Мудрого.

Інститут історії України НАН України
Universita per Stranieri di Siena

13 Янин В. Л. *Некрополь Новгородского Софийского собора. Церковная традиция и историческая критика*. Москва, 1988, 8–9.

14 Беляев С. А. Корсунские двери новгородского Софийского собора, *Древняя Русь и славяне*. Москва, 1978, 306; Никитина Ю. И. *Софийский собор*. Ленинград, 1980, 22.

15 ПСРЛ. Т. 3. *Новгородская третья летопись*. Санкт-Петербург, 1841, 240–241, 259.

16 Герберштейн С. *Записки о Московии*. Москва, 1988, 150.

17 Поппэ А. В. К истории романских дверей Софии Новгородской, *Средневековая Русь*. Москва, 1976, 191–200.